

GYÁNI GÁBOR

Individualizálódás és civil társadalom

Történeti érvek, elméleti megfontolások

A modern ipari, városi és alkotmányos társadalom megjelenésével a 19. századi Európában jogi értelemben is érvényüket veszítették a hagyományos, a rendi eredetű korporációk, a céhek, a nemesi és városi privilégiumokhoz kötött szerveződési formák. A kor követelményét jól ki fejezi a francia forradalom idején, 1791 tavaszán hozott Le Chapelier-törvény, amely a felvilágosodás, valamint a fiziokratizmus szellemében likvidálta mind ezen hagyományos közösségi intézményeket. A közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a legényegyletek (a *compagnonnage*-ok) – valóságos osztályharcos szervezetekként – a bérkövetelő mozgalmak élére álltak, s így szembekerültek a forradalmi államhatalommal.¹ A példa jelzi, a jogegyenlőség és a kötetlen piaci szerveződési szabadság, egyszóval a teljes körű individualizmus körülményei között a modern állam és társadalom hamar szembekerült a közösségképződés problémájával. A kihívásra adott válasz ez esetben egyértelműen tagadó volt: a hatalom könyörtelenül szembefordult a közösséggel, mint olyannal. A megszokott érvelés szerint eljárása önvédelmi jellegű reakció volt, mivel a születési előjogokat hierarchikusan szentesítő, askriptív korporatív szervezeti megnyilvánulásokkal, mint a politikai reakció megnyilatkozásaiával bánt el ilyen módon. A dolog mindamellett ambivalens, hiszen az „osztályállam” ellen korporatív (céhes típusú) szervezeti bázison megindított küzdelem az osztályharc megnyilvánulása is egyben, tehát állam és társadalom modern konfliktusa rejlik a dolog mélyén. Ezért is nevezte Craig Calhoun – a 19. század eleji angliai gépromboló mozgalmak kapcsán – a „korai osztályharc” ilyen és hasonló tőke ellenes megnyilatkozásait *reakciós radikalizmusnak*.² A tőkés állam- és társadalomfejlődés említett nyugat-európai eseményei paradigmatis jelentőségűek a liberalizmus korának egészére nézve, amennyiben az individualizmus és a közösségi önszerveződés kapcsolatát tekintjük.

1 William H. Sewell, Jr.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848.* Cambridge, 1980.

2 Craig Calhoun: *The Question of Class Struggle. Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution.* Oxford, 1982. Az egész kérdésről bővebben ld. Gyáni Gábor: *Közösség és munkásradikalizmus. Történeti antropológiai problémák. Valóság* 27(1984) 7. sz. 80–90.

Hazánkban is élesen vetődött fel a 19. század derekát követően az a kérdés, hogy mi módon viselkedjen az állam az akarátának ellenszegülő közösségekkel szemben. A liberális alkotmányos kormányzás bevezetésének kezdetén, 1868-ban a magyar állam egy percig sem habozott eltiporni a *Demokrata Körök* és a 48-as olvasóegyletek alulról szerveződő radikális szervezeteit. Antiliberális eszközökkel, a szervezkedéshez fűződő „természetes” emberi jog nyilvánvaló megsértésével vitte véghez a kormányzat ezen szervezetek betiltását, melyek egyedüli bűne az volt „csupán”, hogy kétségbe vonták a dualista berendezkedés jogszerűségét; ez a közjogi opposíció komolyan veszélyeztette azonban a dualista magyar állam legitimitását. Ezért is tagadták meg a kossuthianus, tehát a 48-as függetlenségi eszmékért síkra szálló populista önszerveződéstől azt, ami az állampolgárok egyetemes közösségét elvileg megillette, a szabad szervezkedés jogát. E nyíltan antiliberális intézkedést nem lehetett azonban kiterjeszteni és állandósítani a magát liberálisnak valló állam részéről. Ilyenformán titkos belügyminiszteri rendelet alapján fogtak hozzá a rendelkezés foganatosításához, az akciót pedig egyszerűnek, tűzoltás jellegűnek szánták. Nem lehetett ugyanakkor a végtelenségig odázni, hogy jogilag szabályozott kereteket teremtsenek a szervezkedési szabadság kérdésében, amire hét év múltán, egy belügyminiszteri körrendelet formájában került sor.³

Jellemző, hogy sem ekkor, sem később nem intézkedtek törvényi úton a szervezkedési szabadságról, az állampolgárok egyesületi és gyülekezési jogáról. Egyetlen törvényi rendelkezés született minderről 1945 előtt, az 1938:XVII. tc., amely azonban az egyesületi szabadsággal való visszaélést szankcionálta csupán. A törvényes rendezés hiánya azzal is összefügghetett, hogy a jogegyenlőség elvét sem az 1848. évi áprilisi törvények, sem a kiegyezés utáni törvények nem cikkeztek be pozitív rendelkezés gyanánt.⁴

A gazdasági, tehát profit alapon működő társulatok kivételével a nonprofit egyesületi szektor igazgatása (ideértve a szervezetek legitimitását is) a reformkor óta egészében az önkormányzatok hatáskörébe tartozott. Ez tette egyébként lehetővé, hogy – közvetlenül politikai megfontolások alapján – a kormány 1868-ban betilthassa az említett egyesületeket. S noha a monarchia Lajtántúli felében, Ausztriában már 1867 óta érvényben volt a *Vereinsrecht*, nálunk arra futotta csupán, hogy miniszteri rendelet formájában a belügyminiszter és közegeinek a „belátásán” nyugvó, bármikor és bárhol módosítható szabályozást rendszeresítettek.⁵ Az önkényes engedélyeztetési rendszer minisztériumi szokásjogként működött a dualizmus évtizedeiben és a Horthy-korban egyaránt. Ez szabta meg az egyesületpolitikát, amely nem egyetemleges elvek, hanem politikailag motivált *osztályozás* szerint tett gyakorlati különbséget az egyesületek kö-

3 Gyáni Gábor: „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: *Uő: Történelmszinkrónusok*. Bp. 2002. (A múlt ösvényén) 161–173.

4 Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: *Uő: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Bp. 1998. 161., 163.

5 Uo. 170.

zött. Ennek a politikának az eredményeként az inkább csak vélelmezett, tényszerűen azonban szinte soha sem bizonyított kormányzati (és helyhatósági) gyanúra alapozva önkényesen adagolhatták az állampolgárokat elvileg megillető önszerveződési jogot, amit alkalomadtán akár meg is tagadhattak. Ez a politikai gyakorlat pecsételte meg nemegyszer a nemzetiségi egyesületszervező törekvések sorsát is, amikor a pánszláv izgatás vádja volt az indok az egyesülési jog megtagadásaként. Az 1890-es években átpolitizálódott agrárszocialista, ritkábban az egyes városi munkásszerveződések spontán alakulását is hasonlóképpen tartották kordában a hatóságok.⁶

Elvileg ez akár jótékony hatással is lehetett (volna) a társadalmi önszerveződés némelyik formájára, hiszen a szabad szervezkedés más területekre történő eltolódása ellensúlyozhatta volna az említett hátrányokat. A társadalmi önszerveződés az államélet (a politika) szféráján kívül eső tevékenységekre szakosodott szervezeteket teremtett, mivel egy 1875-ös miniszteri rendelet szigorúan megtiltotta, hogy az egyesületek nyílt politikai tevékenységet folytassanak; ilyen jellegű célkitűzésnek még az alapszabályba sem volt szabad bekerülnie.⁷ Korlátlanul szabad tér nyílt viszont a művelődést, a szórakozást, valamint a szociális gondoskodást célzó egyesületi aktivitás kibontakozása előtt. A politikai szempontból kényesnek, kritikusan ítélt társadalmi csoportok körében, amilyenek a dualizmus idején a nemzetiségek, valamint a falusi és mezővárosi agrárszegénység, nem is akadt más lehetőség, mint kulturális térre korlátozni az egyletalapítással megcélzott tevékenységi kört. Hiszen, ahogyan az 1875-ös rendelet *expressis verbis* kimondta, nemzetiségi egyesület csak mint irodalmi és közművelődési egyesület alakulhat, de ha például a segélyezést (tehát a karitatív célt) tűzi maga elé, az egyletalapítás már nem tolerálható.⁸ A magyar állam egyesületi ügyekben eljáró helyi és központi hatóságai a szociális gondoskodás mögött szintén mindig leplezett politikai önszerveződést gyanítottak.

Némileg más a helyzet az olyan „veszélyes” társadalmi csoport, mint az agrárproletariátus önszerveződését tekintve. A politikai célzatosság legenyhébb gyanúja esetén itt is nyomban lehetetlenné tették az egyesület-alapítást, az alapítandó szervezet így vajmi ritkán jutott el a legális működésig.⁹ Ezért terjedhetett el ez időben Magyarországon oly mértékben a kulturális, a nevelő célzatú (például a magyar nyelv elsajátíttatásának az ügyében ténykedő), illetve az ügynevezett olvasóegylet mint szervezettípus.¹⁰ Több más tényező szintén ez irányban hatott, mindenekelőtt az alfabetizáció, melynek eredményeként egy új, kezdetben polgári szokás, az olvasás váltotta fel az orális kultúra-közvetítést és szocializációt. A könyv, valamint a sajtó intenzív fogyasztása, a készségi szintű olvasás be-

6 Gyáni G.: „Civil társadalom” i. m. 162–169.

7 A politikai tevékenységet legálisan űző egyesületekről ld. Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Történelmi Szemle 34(1992) 199–230.

8 Budapest Főváros Levéltára IV 1407 b 4124/1899-I.

9 A beszédes kivételekre ld. Gyáni G.: „Civil társadalom” i. m. 166–168.

10 A dualizmus kori egyesületek lehetséges tipizálásához vö. Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. Kaposvár, 1997. 82–170.

idegződése polgárosító tényező Európa-szerte. E fejleménynek köszönhette a modern regény is 18. századi megszületését és ez vezetett a napisajtó, a heti és egyéb lapok mind nagyobb kelendőségéhez is a 19. század során.¹¹ A német fejedelemségekben a 18. század végén, a 19. század elején az olvasóegyletek a polgárosodás valóságos úttörői, amelyek a művelt tisztviselők és értelmiségiek kezdeményezéseiként segítették világra a modern német polgár első prototípusát, a *Bildungsbürgertum* képviselőjét. A társaságok tágabb körével kiegészülve az olvasóegyletek – Thomas Nipperdey megfogalmazása szerint – *magán nyilvánosságot* teremtettek, amely kifejezetten védte és melengette ezen új társadalmi réteg racionalista kulturális beállítottságát és felvilágosult világszemléletét.¹²

Nem volt ez másként Angliában sem, ahol ez időben már nemcsak elindult, hanem számottevően előre is haladt az iparosodás és az urbanizáció. Miként Robert J. Morris kutatásaiból tudjuk, az új angol vállalkozó középosztály csoportidentitásának nélkülözhetetlen eleme az egyleti önszerveződés. A közép-angliai ipari városokban gomba módra szaporodó egyesületek főként az önművelés, a természettudományi és humán műveltség utáni mohó vágy kielégítését szolgálták.¹³ Hasonló célból keletkezett megannyi pesti művészeti és tudományos egyesület is a reformkor évtizedeiben és azt követően.¹⁴

Az individualizált polgár személyiségének kezdettől lényeges attribútuma tehát a közösségi létforma új intézményi kellékei iránti kellően nagy fogékonyság. A szóban forgó egyesületek távolról sem emlékeztettek azonban a rendi múlt olykor tovább élő korporációira. Az ilyen társulásokba ugyanis a tagok nem korporatív alapon (beeszületve, tehát askriptív módon), hanem önkéntes elhatározásból, mondhatni szerződési alapon léptek be; a szervezetek alapítása szintúgy öntevékenység eredménye volt. Az egyesületek ráadásul az új, a polgári individuumok sajátos igényeit igyekeztek kielégíteni. Amikor pedig – a tömeges pauperizáció gondjain enyhítendő – állami gondoskodás, tehát szociálpolitika hiányában a társadalmi filantrópia vette gondjaiba a szegényeket, ez maga is a társadalmi egyesületek keretei közé szorult. Az egyesületi karitás főként a közép- és felső osztályok nőtagjainak a vezetésével egy már erősen individualizált, ugyanakkor súlyos egyenlőtlenségek között élő társadalom szociális feszültségein kívánt és tudott némiképpen enyhíteni.

11 *Lipták Dorotya*: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. Bp. 2002., különösen: 31–53. és 115–155.

12 *Thomas Nipperdey*: Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte. Göttingen, 1976. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 18.) 195. skk.

13 *R. J. Morris*: Class, Sect and Party. The Making of the British Middle Class: Leeds, 1820-50. Manchester, 1990. Újabbán ld. *Simon Gunn*: The Public Culture of the Victorian Middle Class. Manchester, 2000.

14 *Pajkossy Gábor*: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Bp. 1991.; *Uő*: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. Korunk 4(1993). 4. sz. 103–109.; *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp. 2005. (A múlt ösvényén) 171–191.

Más az egyletesdi értelme és funkciója az önszegélyző szervezetek esetében. A karitatív és az önszegélyző egyesületek közös vonása, hogy mindkettő a szociális gondoskodás ellátórendszerének a mechanizmusaként tesz szert a 19. század egészében, olykor (mint nálunk is) egészen a 20. század közepéig nélkülözhetetlen szerepre. Az angol *friendly societies*, a francia *compagnonnage*-ok, vagy a magyar iparosok szakmai önszegélyző szervei, nemkülönben a modern szakszervezetek mind a régi, a történeti korporációk egyenes ági leszármazottjai. Jóllehet, önként lehetett vagy kellett a szervezetekbe belépni, mégis óriási súlyunk volt és maradt bennük a hagyományoknak, kezdve azzal, hogy foglalkozási kötelemként háramlott a jog (és a szokás) az illetőre, aki ezeknek a jórészt temetkezési segélyegyletként szerveződő társulatoknak a tagja lett, amely a céhes hagyományok prolongálását is jelentette egyúttal a modern kori ipartestületek és ipartársulatok szűkebb világában.¹⁵

Megállapítható: a civil társadalom megannyi új képződménye a polgárosodás hatására kristályosodott ki azzal együtt, hogy a folyamat katalizátoraként hatott vissza az individualizálódásra és befolyással volt az osztályképződésre hajló modern városi társadalomra is. A működésüket az értelmiségi professzionalizáció érdekébe kifejtő érdekvédő egyesületek esetében mindez különösen nyilvánvaló volt, amilyenek a középiskolai tanárság vagy a művészek társadalmi szervezetei.¹⁶

Valószínűsíthető, hogy ilyen és hasonló tapasztalatokat szem előtt tartva fogalmazta meg a századforduló hírneves jogtudósa, Concha Győző ama tézisét, mely szerint: ha arra a kérdésre próbálunk válaszolni, van-e magyar társadalom? – azt felelhetjük rá, nincs. „A polgári, szabadkereseti társadalomnak a vagyoni tényleges, mennyiségi különbségein nyugvó, tényleges, nem-jogi osztály tagozatai helyére [...] [ugyanis, újra belép a 19. század végén] a kari, rendi, hivatási tagozat, jogi vértzetben is, a társadalom tőkenélküli munkásságának nagy tömegeivel”.¹⁷

Az egyesületi formában szerveződő civil társadalom genezisében az előbb említett tényezőknél közvetlenebb okok is szerepet játszottak. Mindenekelőtt a könyv társadalmi hozzáférhetősége, helyesebben hozzáférhetőségének a szűkössége említhető e tekintetben. Korábban szoltunk már az önművelés, valamint a szociabilitás (a társasélet) személyiség-fejlesztő, a modern (autonóm) individuumot teremtő hatásáról, ami nélkül el sem képzelhető a polgárosodás mint mentális folyamat. Az egyesületeken kívül hosszú időn át nem akadt más, nyilvánosan hozzáférhető tér ennek a folyton növekvő társadalmi szükségletnek a kielégítésére. A különféle egyesületek, kivált a kulturálódási céllal alapított olva-

15 Vö. Kaszás Mária: Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai. Bp. 1996.

16 Szívós Erika: A magyar képzőművészet társadalomtörténete (1867–1918). Bp. 2009.; Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban. Bp. 2010. (A múlt ösvényén)

17 Concha Győző: Van-e magyar társadalom? Nincs. Úó: Hatvan év tudományos mozgalmi között. 2. Bp. 1935. 655–656.

sóegyletek töltötték be tehát a könyvtárak szerepét széles társadalmi csoportok életében.

György Aladár 1885-ös könyvtár-statisztikai adatközléséből tudjuk, hogy az úgynevezett közkönyvtárak, amelyek nemcsak az adott szervezet (iskola, hivatal, börtön, kolostor) tagjainak, hanem korlátozás nélkül minden olvasni vágyónak a rendelkezésére álltak, a századfordulóig többnyire egyesületi égisz alatt működtek; a számuk országosan 328 volt.¹⁸ Csekély számban léteztek emellett úgynevezett nyilvános könyvtárak is, ilyeneket rendszerint a városi önkormányzatok tartottak fenn: a kiegyezés idején öt, 1884-ben 42 működött belőlük az egész országban. A hatásuk már ezért is eleve korlátozott volt. Mindezek folyamányaként az egyesületek, főként az *Úri Kaszinók*, idővel az iparegyletek, gazdakörök, kereskedőtársulatok, vagy orvosegyletek stb. teremtettek tehát könyvtári „szolgáltatást” a városokban és azokon kívül egyaránt. A legnagyobb közkönyvtári gyűjtemények birtokosai a Kaszinók voltak ebben a korban: átlagosan 1500–3500 könyvet (helyesebben: kötetet) mondhattak magukénak, az I. világháború körüli években ennek akár a dupláját is elérhette egy-egy vidéki városi kaszinói könyvtár kötetszáma. Példa rá a nagy múltú, 1837-ben alapított pozsonyi *Polgári Kaszinó*, ahol a kiegyezés idején 500 művet tartottak az egyesület könyvtárában, a századfordulón 2600, a tízes évek elején 5276 kötet szerepelt a katalógusban.¹⁹

Jóllehet a napisajtó, továbbá a heti- és havilapok bel- és külföldi választéka többnyire innen is hiányzott, azok csak a kávéházakban álltak az olvasni vágyó nagyközönség, elsősorban a középosztály rendelkezésére. Kávéházból azonban Budapesten a századfordulón félezernyi akadt és minden nagyobb vidéki városban szintén voltak reprezentatív, sajtótermékekkel is jól ellátott kávéházak.²⁰

Ugyanakkor nem csak a modern urbanitással járt együtt az írott kultúrát terjesztő egyesületi és civil társadalmi öntevékenység vitalitása. Az Alföld nagy határú tanyavilágában, ahogyan a legjobban feldolgozott hódmezővásárhelyi példa bizonyítja, az elszigetelt körülmények között élő tanyalakó parasztok számára feszítő szükséglet volt az öntevékeny olvasóköri mozgalmi aktivitás. Erre vall, hogy 1827 és 1918 között ebben a jellegzetes tanyás mezővárosban 143 egyesület alakult, közülük 135 a kiegyezés és a dualista időszak vége között jeyeztette be magát. S ami a legfontosabb, az egyesületek közül minden második (71) nevében is olvasóegyletként, olvasó körként határozta meg magát; gyakori volt emellett az önképző-, a daloskör, valamint a szigorúan kulturális célzatú

18 Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Szerk. György Aladár Bp. 1885.

19 Gyáni Gábor: Közkönyvtárak mint a polgárosodás emeltyüi. In: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. Szerk. Ablonczy Balázs–Ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka, szerk.: Bp. 2002. 358–366.

20 Vö. Budapest, a kávéváros. Budapesti Negyed4(1996) 2–3. sz.; Gyarmati Zsolt: A hátszág félnyilvánossága. Kolozsvári kávéházak 1914–1918. In: *Uő*: Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán. Kolozsvár, 2005. 83–111.

szervezet. A századfordulóig tartó időszakra jutott a legtöbb egyletalapítás, a szervezetek ugyanakkor zömmel a tanyavilágban vertek gyökeret.²¹

A példa jól mutatja az egyesületi aktivitás szoros kapcsolatát az individualizálódás folyamatával; a korabeli magyar paraszti társadalom legindividualizáltabb hányadát az Alföld tanyalakó mezővárosi parasztsága alkotta, amely ugyancsak előtte járt e téren a falusi birtokos parasztságnak. Az infrastruktúra feltűnő hiányainak a pótlására is gyors és kézenfekvő eszközként kínálta magát a társadalmi öntevékenység, az önszerveződés egyesületi mechanizmusa. Ilyen hiány mutatkozott akkoriban a városi népesség könyvtári ellátottsága terén, s különösen a tanyavidéken.

Az individualizálódás, mint láttuk, látszólag a közösséggel szembeni elzárkózás, a közösségtől való elszakadás, az így értett emancipáció folyamatként haladt tehát előre. Ebből azonban még nem következik a közösségek teljes hiánya, a közösségképződés végképpeni elmaradása. Sőt, ellenkezőleg. Az individualizálódás rombolta (ma is rombolja) a közösségeket, amennyiben idejétmúlttá teszi számos történeti formájukat; jöllehet még a korporatív jellegű szervezetek hagyományos közösségi képződményeit sem tünteti el hiánytalanul a föld színéről. Már pusztán azért sem, mert az individualizálódás (a piacosodás) hatására a szociális védelmi hálóban keletkező űrt, ami a piaci kapitalizmus feszítő szociális gondjait tovább növeli, a korporatív társadalmi egyesületek (az önszegélyző szervezetek), valamint a karitatív organizációk töltik ki némiképpen.

Gyökeresen változik a helyzet, amikor az állam lesz a szociális ellátórendszerek fő vagy kizárólagos letéteményese. A szociálpolitika térnyerése, a jóléti állam egyik legkomolyabb funkciója lassanként elsorvasztja a társadalom „természetes” önvédelmi reflexeit, hogy végül likvidálja a társadalmi filantrópia szervezeti formáit is. A folyamat logikus következményeként az állampolgári tudatból idővel kivész az embertársaink szociális elesettsége iránti szánalom pusztá érzése is. Az államszocializmus korában ezt tovább tetézi, hogy az állam szigorúan tilalmazza a civil társadalmi öntevékenységet, az anyagi egyenlőtlenségek mértéke pedig jelentősen mérséklődik a tisztán piaci körülmények között megszokotthoz képest.

Az individualizmus és a közösségiség a mondottakon túl azért is feltételezi egymás kölcsönös meglétét, mert a polgár az önnön személyes elhatározásából létesített, a saját aktivitásával fenntartott kisközösségek révén jut el valódi képességei és személyes szabadsága (magánemberi autonómiája) tudatára; nem szigetlakó Robinsonként, hanem öntudatos közösségalkotó állampolgárként terem magának személyes és csoportidentitást, mely utóbbiba a nemzeti identitást is beleérthetjük.²² Ennek az identitásnak a megszerzéséhez, az önazonosság

21 Hajdú Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944. Szeged, 1977.

22 Az esetet jól szemléltető esettanulmány: *Celia Applegate: Localism and the German bourgeoisie: the 'Heimat' movement in the Rhenish Palatinate before 1914.* In: *The German Bourgeoisie. Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century.* Eds. David Blackbourn–Richard J. Evans. London, 1991. 224–254.

tudatának az ápolásához ilyenformán nélkülözhetetlen a civil társadalom folytonos megnyilvánulása, benne az egyesületekkel.

Ilyen és hasonló megfontolások alapján elvethetjük azt a széles körben honos meggyőződést, miszerint a piaci hatékonyságot fokozó polgári önzés egyértelműen destruktív hatást fejt ki a társadalomra, szétzilálva a társadalmi szolidaritás szervezeti abroncsait. Polányi Károly képviselte századunkban leghatásosabban – kétséggkívül Marx hatására is – ezt a felfogást. „A munka elválasztása az élet egyéb tevékenységeitől és alárendelése a piacnak: ez minden organikus létforma megsemmisítését és egy másfajta, atomisztikus és individualisztikus szervezettel való helyettesítését jelentette” – szövelt kategorikusan.²³ Amikor végül áttekinti a társadalmat végzetesen romboló piac elleni európai reakciókat, szintén arra jut, hogy: „Gazdaságilag a szociális védelem angol és kontinentális módszerei majdnem azonos eredményre vezettek. Azt érték el, ami el akartak érni: a piac szétzüllesztését a munkaerőnek nevezett termelési tényezőért.”²⁴

Amikor 1944-ben Polányi a fent idézett nézetét kifejtette, a tézisnek ellentmondó történelmi tapasztalatok némelyike, kétséggkívül, váratott még magára; mindenekelőtt a jóléti állam nyugati modelljének a kiterelvényesedéséből, valamint az államszocialista-kommunista társadalmi berendezkedésből fakadó tapasztalatok voltak akkor még jórészt ismeretlenek. Ettől eltekintve súlyos felelősség, mondhatni elméleti doktrinerség nyilvánul meg szerzőnk részéről, midőn az elvileg már az ő számára is hozzáférhető történelmi tapasztalatok jó részétől szintén eltekintett álláspontja megfogalmazása során.

Ami a 20. századnak a jobb- és baloldali diktatúrákkal összefüggő sajátos tapasztalatait illeti a téma vonatkozásában, Polányi ellenében biztos kijelenthető: a kifejlett autonóm, *per definitionem* polgári személyiség hiányában a közösségképződés sem lehet több, az előzőleg már kivívott szabadság elvesztésénél; ez taszítja végül reménytelen szolgaságba azokat, akik, részben vagy egészen, korábban már átestek az individualizálódás feszültségekkel teli folyamatán. Az akkor szerzett tapasztalatok arra tanították őket, hogy egyedül csak a saját ereje és képességei tudatában lévő autonóm személyiség képes – például egyetek alapítása útján – megteremteni azt a közösségi társadalmat, amely a szabadság, a szolidaritás, valamint az egyenlőség eszményét táplálva a mindenkiket egyaránt megillető emberi méltóság elvét érvényesíti az együttélés adott körülményei között.

Létezik olyan elméleti megközelítés is, mely szerint az individuum, az individualizálódás fogalmai valójában tartalmatlan kategóriák. Karl Otto Hondrich, német szociológus az individualizálódás „evolúciós elméletével” szemben, amelyet szerinte „Marxtól Durkheimen keresztül egészen Parsonsig” sok mindenki képviselt, a „szakadatlan közösségképződést” bizonyító érveket sorolja, nevezetesen, hogy: 1. nem áll, miszerint az individualizálódás a normatív kötöttségek és a morális érzék erózióját vonná maga után, s abból venné eredetét; 2. nem áll,

²³ Polányi Károly: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Bp. 1997. 210.

²⁴ Uo. 227.

hogyan az individualizálódással a szűkebb hovatartozás határai feloldódnának; 3. nem következik be a múlttól, a hagyományoktól való megszabadulás sem; 4. nem igaz, hogy mindegyik folyamat tudatos módon, reflektáltan mennének végbe.

Nem individualizálódás, hanem szüntelen közösségképződés zajlik tehát Hondrich szerint az individualizáció ideológiájának háta mögött, amely a „normatív kötöttségeken és morális érzéken nyugszik”, s így inkább „megerősödik, mintsem gyengülne”. A közösségek feloldódása helyett ténylegesen a származási közösségek kiszélesedése és megsokszorozódása zajlik, a tradíciók pedig a bomlás helyett az időbeni kiterjedés és elmélyülés szakaszába érkeznek; végül „a közösségalkotás mindezen folyamatai egyre inkább öntudatlanná, rejtetté válnak és háttérbe vonulnak”.²⁵

Mindebből azt a következtetést vonja le Hondrich, hogy „az individualizálódás az egyik függőségből a másikba visz, a kollektív támogatás formáját pedig nem szünteti meg, hanem előidézi”.²⁶ Második tézise így szól: „Eszerint a közösség a maga morális érzékében nemcsak felerősödik, hanem *ki is szélesedik*.”²⁷

Elképzelésének alapvető gyengéje abból fakad, hogy a történetiség figyelmen kívül hagyásával antropológiailag alapozza meg csupán a tézist. Az individualizálódás „kísérőjelensége” szerinte csupán egy nála fontosabb, alapvetőbb folyamatnak, a közösséggé válásnak, amely „bennünk, emberekben mindenütt közös” attribútum. Az individualizálódás szerepe ilyenformán legfőljebb az, hogy tovább lendíti előre a közösségképződés pillanatnyilag megakadt folyamatát a kritikus pontokon, amely így eszköze csupán a nagy emberi történésnek. „Individuumként közösségi történéseket szolgálunk – akarattunk és tudtunk nélkül.”²⁸

Ha Hondrich antropológiailag alátámasztott holizmusát a történeti értelemben konkrét individualitáshoz hasonlítjuk, elégedetlenség tölt el bennünket argumentációjával szemben. Elfogadható vajon a közösség egy olyan univerzális fogalma, amely minden különösebb differenciálás nélkül veszi egy kalap alá a közösségek hierarchikus formáit, amikben az empirikus egyén létének a csoport az előfeltétele, és a közösségek modern fajtáját, melyek az egyenlőség, a szabadság és a magántulajdon elveihez igazodva a személyiség kiteljesedésétől függenek inkább?

Formális szempontból itt és ott egyaránt közösség képződik, de nem semmitmondó vajon az a kizárólag antropológiailag hitelesített kijelentés, mely szerint „az individualizálódás [pusztán] a kollektív identitást elősegítő tényező”?²⁹ Hondrich szerint egyre megy, hogy milyen alapokon nyugszik a kollektív identitás; aszerint képződik-e, hogy az alapvető értékeket az individuumba helyezzük bele (ahogyan az individualizáció elmélete és ideológiája teszi), vagy aszerint,

25 Karl Otto Hondrich: Szakadatlan közösségképződés – az individuum tudtán kívül. Századvég 1999. 12. sz. 88.

26 Uo. 89.

27 Uo. 90.

28 Uo. 95.

29 Uo. 93.

hogy a kollektívához rendeljük őket inkább. Megítélésem szerint ez egyáltalán nem közömbös a végeredményt illetően.

Tekintsük például ezúttal a nemzetet mint közösséget, valamint az individuumok létének előfeltételét. A nemzet, mint modern és teremtett (nem pedig talált vagy folytonos) közösségforma, szorosan egybefonódott létrejötté során a liberális elvek szerinti individualizálódás folyamatával. A jogegyenlőség, a szabad tulajdon vagyis az „individualizáció nyomulása” (Hondrich) semmiképp sem arra szolgált csupán ez alkalommal, hogy átadja végre helyét a keresztény univerzalizmus a nemzeti kollektívának.

Nem járunk el túl nagyvonalúan, ha a nagyszabású átalakulás folyamán meghaladott közösséget teljes mértékben egyenértékűnek tekintjük az empirikus egyénhez fűződő viszonyában azzal, ami a helyébe lép? Szerintem igen. A nemzeti közösség fogalma érdemben módosított ugyanis a közösség mint olyan konkrét szociológiai jelentésén. Amikor Herder új jelentést ad az univerzalitásnak annak érdekében, hogy egyenjogúsítsa egymással a partikuláris (etnikai alapozású) nemzeti kultúrközösségeket, akkor „a kultúrákat egy-egy individuumnak látja, amelyek különbségeik dacára egyenlők: *a kultúrák kollektív individuumok.*”³⁰

A nemzet ilyenformán adekvát közösségi keretétül szolgál az empirikus egyének individualizálódása számára. A nemzeti közösség, adott történelmi pillanatban (mely pillanat, bizonyos fokig, még ma is tart), ennél fogva az általános individualizálódás intézményi eredménye is egyúttal. A közösség olyan új típusa jelenik meg ugyanis általa, amely némileg korlátok közé szorítja ugyan a féktelen (piaci alapon keletkező) individualizmust, végső soron az „individualizáció nyomulásának” köszönheti a létezését.

A fasiszta totalitarizmusba torkolló modern politikai fejlődés kitűnő példa rá, hogy mennyire ez és nem a Hondrich által sugallt logika uralja a történeteket. A német náciizmus ideológiai alapvetésében (a *Mein Kampf*-ban) szétválaszthatatlanul összekeveredett egymással az individualizmus és a holizmus. Hitler a zsidókban találja meg a destruktív individualizmus paradigmátikus megnyilvánulását, „akik mindazt hordozzák, amit gyűlölt a modernitásban [...], ugyanakkor] maga is meg volt fertőzve ezzel a méreggel, mely ellen harcolni akart. A »mindenki harca mindenki ellen« individualizmusa belerágta magát szellemében abba, amiben hinni akart, s amiben a németeknek hinniük kellett: a »népközösségbe«”.³¹ Hitler tudta, hogy a német nemzet nem alkot tökéletes egységet; ezért legfőbb a faj, a népközösség (völkisch) fogalma által válhat idővel a globális közösség egyedül érvényes referenciájává. Ez, tehetjük hozzá, a közösség olyan antropológiai meghatározása egyszersmind, amibe az antiszemitizmus lehel(het) egyedül életet, hogy valóságos lelki közösségbe kovácsolja az egymás mellé sorolt individuumok alkotta népközösséget.

30 *Louis Dumont*: Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése. Pécs, 1998. 104. Ld. Még: *Elie Kedourie*: Nationalism. Cambridge, 1993. 48–57.

31 *L. Dumont*: i. m. 137.

Ennek ellenére sem állítható azonban, hogy a nemzeti „közösség átideologizálására és átpolitizálására (és ezzel együtt önmagából való kiforgatására) irányuló egységesítő és normalizáló mozgalom”,³² amilyen egyebek közt a náciizmus is, az „individualizmus nyomulása” csupán, ahogyan a közösségképződést Hondrich rendszerint leírja. A dolog ennek éppen a fordítottja. A militáns antiszemita meghirdetésével (a *völkisch* népközösséggé válás így felkínált királyi útjával) Hitler történetesen az individualizálódás további „nyomulása” előtt zárta be, ellentmondás nem tűrő módon, a kapukat, hogy az addig e területen elért eredményeket azon nyomban likvidálja az általa remélt siker érdekében. Az individualizálódás érvényesülési lehetősége ezt követően jószerivel leszűkül a Führer-kultusz perverziónjára.³³ Erdemben nem változtat ezen az sem, ha újabban egyes történészek³⁴ több individualizmust vélnek felfedezni a náci rezsim által diktált közösségképződés mélyén, mint amennyinek a létezéséről más historikusok korábban tudtak.³⁵

Kár volna lemondani az individualizmus („evolúciós”) elméletének magyarázó erejéről egy olyan felfogás kedvéért, amely ily mértékben érzéketlen a modern és nem modern közösségek közötti különbségek iránt. Ha Hondrich álláspontjára helyezkedünk a kérdést illetően, akkor mindenesztül feladjuk a történetiség elvét az antropológiai általánosságok kedvéért; ez azonban menthetlenül elszűrkíti, egyszersmind elvonttá is teszi az individualizáció és a közösségképződés kapcsolatának történetileg olyannyira sokrétű kérdését.

32 K. O. Hondrich: i. m. 95.

33 A kultuszról: Ian Kershaw: A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Bp. 2003.

34 Moritz Föllner: Was Nazism collectivistic? Redefining the individual in Berlin, 1930–1945. *Journal of Modern History* 82(2010) 61–100.

35 A náci kollektívizmus tételének ismert szószólói: Claudia Koonz: *The Nazi Conscience*. Cambridge, Mass., 2003.; Peter Fritzsche: *Life and Death in the Third Reich*. Cambridge, Mass., 2008.

